

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОЇ БЕЗПЕКИ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

ЗАТВЕРДЖУЮ
Ректор Дніпропетровського
державного університету
внутрішніх справ

Андрій ФОМЕНКО

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Освітній ступінь: бакалавр
Спеціальність: 081 Право
Освітня програма: «Право (поліцейські)» №491 від 25.06.2019

Статус навчальної дисципліни «цикл дисциплін загальної підготовки»
Мова навчання: Українська

Дніпро – 2019

Робоча програма навчальної дисципліни «Філософія права» для здобувачів вищої освіти, спеціальність 081 Право (поліцейські) №491 від 25.06.2019/ Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. – 19 с.

РОЗРОБНИК(-И):

Кузьменко Вячеслав професор кафедри філософії та політології ДДУВС, доктор філософських наук, професор.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

1. Палагута Вадим завідувач кафедри інженерної педагогіки НМетаУ доктор філософських наук, професор.

2. Шевцов Сергій Доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Розглянуто на засіданні кафедри філософії та політології, протокол від 25.06.2019 протокол №15

Рекомендовано Науково-методичною радою університету
28.08.2019, протокол №11

Схвалено Вченою радою університету, рекомендовано для використання в освітньому процесі протягом _____ років. 29.08.2019, протокол №12
(до 5 років)

Метою вивчення навчальної дисципліни «філософія права» є формування у здобувачів вищої освіти професійної самосвідомості щодо використання знань про, людину, суспільство, державу в системі правовідносин, природне та позитивне право. Надання відповідних знань з філософії права в діяльності юристів-правознавців, які використовуються при вирішенні професійних завдань.

Складовими мети є:

освітня (навчальна) – сприяти становленню сучасного висококваліфікованого фахівця-юриста, здатного у процесі своєї службової діяльності дотримуватися забезпечення дисципліни та законності, закласти та сформувані у здобувачів вищої освіти знання з основ філософії в діяльності працівників органів внутрішніх справ України;

розвиваюча – формувати та розвивати правові знання здобувачів вищої освіти, уміння визначати актуальні напрямки правоохоронної діяльності, виробляти навички самостійного аналізу певних понять, умінь застосовувати отримані знання в майбутній службовій діяльності, формування у майбутніх фахівців поведінки, необхідної для вирішення професійних завдань; здійснення умов для формування професійного мислення спеціалістів, які працюватимуть у системі «людина – право – людина».

виховна – формувати ціннісні орієнтири здобувачів вищої освіти відповідно до ідеалів гуманізму, демократії, соціальної справедливості, поваги до особистості; виховувати активну громадянську позицію; сприяти усвідомленню ролі та значення про людину, суспільство, державу в розбудові та зміцненні української держави; формувати в майбутніх юристів правову свідомість та правову культуру, професійні та особисті якості.

Передумови для вивчення навчальної дисципліни (філософія, політологія).

Основними завданнями вивчення навчальної дисципліни «Філософія права» є засвоєння здобувачами вищої освіти теоретичного матеріалу, усвідомлення ними основних положень, правильне застосування їх висновків на практиці.

Навчальна дисципліна «Філософія права» має на меті озброїти здобувачів вищої освіти системою знань, вмінь і навичок, необхідних для формування професійного досвіду та самовдосконалення особистості.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувачі вищої освіти повинні набути таких компетентностей, а саме:

1. Знань:

1) на понятійному рівні:

здобути знання щодо теоретико-методологічних концепцій розвитку світової філософсько-правової думки, парадигмальних настанов відносин людина – держава кожної з культурно-історичних епох;

осягнути зміст ключових понять і термінів, вміти оперувати категоріальним апаратом, застосовувати філософсько-правові ідеї та принципи, методологічний інструментарій при вивченні суміжних наук та подальшому підвищенні власного професійного рівня;

2) на фундаментальному рівні:

набути уявлення про своєрідність філософсько-правової думки, її місце у загальній культурі людства, орієнтуватись у наукових, філософсько-правових концепціях, призначенні та сенсі життя людини;

усвідомлювати моральні зобов'язання людини щодо себе самої та інших, міру свободи та відповідальності, місце ненасильницьких засобів у розвитку цивілізації, деонтологічний аспект правоохоронної діяльності;

3) на практично-творчому рівні:

самостійно аналізувати складні явища суспільного життя, давати їм адекватну оцінку, виробити стійку життєву позицію;

2. Вміння та навичок:

1) на репродуктивному рівні:

вміти проектувати свої знання з філософії права у сферу базових предметів;

2) на алгоритмічному рівні:

володіти методами аналізу, синтезу, індукції, дедукції;

встановлювати контакти та розпізнавати інформацію шляхами її вербальної та невербальної передачі;

розробляти комунікативні стратегії й тактики спілкування;

керувати спілкуванням;

2) на евристичному рівні:

уміти застосовувати знання з філософії права в повсякденному житті, у процесі духовного самовдосконалення, формування спектру ціннісних орієнтацій;

3) на творчому рівні:

вміти грамотно вести дискусію, логічно осмислювати своє місце і роль у суспільстві, виробити власну концепцію сенсу природного та позитивного права, мотивації майбутньої професійної діяльності.

3. Способів мислення: креативних способів мислення.

4. Професійних якостей: .професійних якостей, що дозволяють виявляти духовні здібності людини.

5. Світоглядних і громадянських якостей: знань про сутність людини, суспільство і державу та вміння використовувати вищезазначені набуті знання на практиці.

Обсяг навчальної дисципліни: 4 кредити (ЕКТС) загальний обсяг 120 годин всього 60 годин, лекції 20 годин, семінари 40 годин, самостійна робота 60 годин

Програма навчальної дисципліни

ТЕМА 1. 4 години. Філософсько-правові вчення Платона і Аристотеля як основоположення європейських природно-правових філософських вчень.

Перші європейські природно-правові філософські вчення, сконструйовані в Древній Греції античними мислителями Платоном і Аристотелем осмислювали соціально-культурні умови Афіньського полісу. Їхній світогляд формувался саме за соціально-культурних умов свого часу і своєї держави.

Особливо підкреслимо, що кожне державно-правове формування, у будь-яку епоху, обумовлене різноманітними факторами, зокрема, кліматичними, географічними, геополітичними умовами.

Соціально-політичний устрій Древньої Греції VII – V століть до нашої ери був системою незалежних полісів – невеликих, іноді крихітних держав. Загальною рисою полісного життя була боротьба між родовою аристократією і торгово-ремісничими колами, що утворювали разом з окремими шарами селянства табір демократії. Залежно від переваги тієї або іншої сторони державна влада в полісах набувала форми або аристократичного правління (Спарта), або демократії (Афіни), або перехідного правління тиранів.

Протиріччя між прихильниками аристократії і прихильниками демократії були стимулом становлення та розвитку політико-правової ідеології. Основними проблемами її стали проблеми найкращої форми державного устрою – демократія або аристократія, а також поняття про повноправного громадянина полісу.

Твори «Держава» і «Закони» є вид утопії – нездійснених проєктів. Платон бачив, що грецька цивілізація хилиться до занепаду. Змиритися з цим він не міг, а вихід йому видавався лише у формі повернення до минулого. Його природно-правова теорія аристократичного правління філософів і вартових – спогад про родову аристократію, про героїчні часи. Звідти ідеї єдності і спільності майна.

Внесок Аристотеля в історію філософсько-правової думки великий. Він створив нову для свого часу – гносеологічну модель емпіричного та логічного дослідження політико-правових явищ. З позиції правової онтології, він довів до досконалості систему понять, якою людство продовжує користуватися дотепер.

Роль і значення теми для майбутньої професійної діяльності. Діяльність юриста охоплює велике коло проблем соціального характеру, тому знання основ філософсько-правових концепцій вважається передумовою глибокого засвоєння теоретичних і практичних положень про відносини людини і держави.

Метою вивчення цієї теми є набуття знань про передумови виникнення філософсько-правових концепцій в античності, усвідомлення мислителями античності людини як мети, але не засобу досягнення мети, побудову моделей державного устрою за Платоном та Арістотелем.

Ключові поняття: античність, свідомість, моральність, філософсько-правова думка.

ТЕМА 2. 2 години. Природно-правова концепція Марка Тулія Цицерона як втілення ідей платонізму (онтологічний, аксіологічний, антропологічний і гносеологічний аспекти державно-правової концепції)

З позиції правової онтології цицеронівська концепція ідеальної держави носить історичний характер, оскільки в її основі лежить реальна держава, що існувала за декілька віків до його життя. Хоча попередники М. Т. Цицерона, наприклад Полібій, також описували давньоримську державу як ідеальну та черпали приклади з давньоримської історії, їм бракувало політичного досвіду, який мав М. Т. Цицерон. У цьому полягає його певне новаторство.

З позиції правової аксіології та антропології вчення М. Т. Цицерона про систему державного управління призначалося для забезпечення політичної та соціально-моральної стабілізації в суспільстві, з одного боку, і для відновлення згуртованості держави в цілому, з іншого боку, а не для підтримки панування великих землевласників.

З позиції правової гносеології система державного управління, описана М. Т. Цицероном, є рівномірним розподілом влади між трьома елементами державного устрою – *potestas/imperium* для магістратів, *auctoritas* для аристократів і *libertas* для народу. Рівномірний розподіл ґрунтований не на кількісній, а на пропорційній рівності.

Хронологічними рамками ідеального стану давньоримської держави М. Т. Цицерон вважає період із середини V до початку II століття до нашої ери – до виступу Грахів.

В основі ідеальної держави М. Т. Цицерона лежить теорія природного права. Розглянута з позиції правової аксіології її сутність зводиться до тез про те, що закон має божественне походження; в основі закону лежить справедливість та перед законом рівні всі. Крім того, в ідеальній державі М. Т. Цицерона важливу роль відіграє релігія як одна з духовних систем цінностей. Саме релігія є знаряддям контролю як над простими громадянами, так і над керівниками держави.

З позиції правової онтології необхідно також відмітити низку нововведень, представлених у вченні М. Т. Цицерона. Так, їм пропонується посилити і оновити древню установу цензурування для більшого контролю над поважними людьми, необхідно змінити роботу народного зібрання: по-перше, треба запроваджувати практичну комбінацію таємного і відкритого голосування, по-друге, зобов'язати магістратів бути відповідальними за всі порушення, які трапляються на народних зібраннях.

Роль і значення теми для майбутньої професійної діяльності. Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, — це злочинність. Ефективна боротьба зі злочинністю з філософської точки зору вимагає глибокого аналізу соціальної поведінки.

Метою вивчення цієї теми є набуття знань про витоки становлення світогляду М. Т. Цицерона у відношенні побудови державного устрою, місце природного і позитивного права в побудові суспільства та держави, підході до пізнання правових явищ, місце етичної проблематики в творчості М. Т. Цицерона, побудову деонтологічних моделей державного устрою за М. Т. Цицероном.

Ключові поняття: сутність, порядок, форма, зміст, категорія, право, справедливість.

ТЕМА 3. 2 години. Візантійське право як носій християнської моралі та етики – християнського морального ідеалу (онтологічний, аксіологічний, антропологічний, гносеологічний аспекти візантійських правових актів)

Філософсько-правові вчення середньовіччя, вся філософсько-правова думка цього періоду тісно пов'язані з християнською релігією. Лише ті вчені, які поділяли релігійні та світські позиції християнства, могли розраховувати на визнання в цей період. Саме християнським релігійним змістом і спрямованістю відрізнялася середньовічна політична думка від античної політичної думки і подальших вчень Ренесансу. Але все-таки, одним із джерел державно-правових вчень вказаного періоду була суспільно-політична думка античності. Особливо значний вплив зробили твори Аристотеля і Платона. Середньовічні вчені по-своєму розглядали питання про форму держави, повноваження влади, її відносини із станами, роль громадянина, але при цьому враховували досвід античності.

З позиції правової онтології, ідея права у Візантії мислиться лише за умови збереження органічної єдності всіх складових його сегментів, як правових норм, так і ідеологічних настанов.

З позиції правової аксіології, божественна справедливість є єдиним моральним джерелом закону, що має всесвітнє значення у межах вселенської Римської імперії, а Римський імператор виступає вищим гарантом цієї гармонії. У разі виключення одного з цих елементів уся органічна конструкція негайно рушиться – візантійська ідея права немислима без християнства, як неможлива за своєю природою «національна» або «демократична» Візантійська імперія і Вселенська Церква, що розділилася на автономні громади.

З позиції правової антропології, закріплення в державному законі християнської етики кардинально змінило відношення до особистості. Для візантійської свідомості людина вільна як син Бога, як істота, що спокутує Христом, який прийняв хресну смерть за кожного з нас.

З позиції правової гносеології, підкреслимо, що саме імператор, з позиції сучасної нам культури, має бути гарантом виконання законів. Імператор має бути спільним благодійником. Він повинен прагнути блага підданих, і прагнення доставити народу благополуччя він повинен визначати як любов до свого народу.

Роль і значення теми для майбутньої професійної діяльності. Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, – це злочинність. Витоки злочинності у пороках що містяться в душі людини. Лише моральність в суспільстві здатна стримувати людські пороки. Релігія – одна з дієвих сфер моральності, що вироблена в світі.

Метою вивчення цієї теми є набуття знань про основні етапи розвитку середньовічної філософсько-правової думки, основні принципи релігійно-філософської системи Августина Аврелія, його антропологію та онтологію як абсолютне буття, основні принципи філософсько-правових концепцій, що виникли у Східній Римській імперії – Візантії.

Ключові поняття: середньовічна філософія, догматизм, релігія, віра, Східна Римська імперія – Візантія.

ТЕМА 4. 2 години. Онтологічний, аксіологічний, антропологічний, гносеологічний аспекти філософсько-правового вчення Ш. Л. Монтеск'є про розподіл влади в контексті культури Нового часу (буржуазних революцій в Європі)

XVIII століття – поворотний рубіж у філософському осмисленні підстав знання про людину. У епоху Просвіти осмислювалися нові настанови – на «природне світло розуму», який мала кожна людина, на самостійність і здатність до рішень, які проявлялися у кожного індивіда. Заміна сліпої віри власними міркуваннями, звернення до здорового глузду затверджували в правах суверенну особистість, що покладала всі надії та всю відповідальність тільки на себе. Філософське осмислення підстав знання про людину одухотворило і інші суспільні науки, у першу чергу право, надавши йому новий вимір.

Ш. Л. Монтеск'є в трактаті «Про дух законів» (1748) підсумував філософські та правові шукання епохи Просвітництва твердженням: правовий порядок у тому або іншому суспільстві визначається інтересами людей, а також такими об'єктивними даними, як клімат, характер місцевості, щільність населення та іншими соціальними характеристиками. Значить, зміст права заданий певними параметрами.

Саме в XVIII столітті, завдяки, таким чином, і працям Ш. Л. Монтеск'є, правова антропологія, що вивчає буття людини в правовому полі на всіх стадіях розвитку цього буття, від стадій архаїчних до стадій сучасних, стає, з позиції теорії пізнання, можливою наукою. Але тільки в другій половині XIX століття були написані перші значні роботи з правової антропології.

Ш. Л. Монтеск'є був першим у свою епоху, хто виступив проти застиглих концепцій, роздумуючи про досвід суспільств, відмінних від того, в якому він жив. Для Ш. Л. Монтеск'є право було елементом соціально-політичної системи, тісно залежним від її устрою. Воно переважно різне та видозмінюється залежно від суспільства, місця, епохи. Французький філософ роздумував про залежність між правом і суспільством. За його твердженнями, із чим не можна не погодитися, залежність між правом і суспільством така, що передача права від одного суспільства іншому неможлива, хіба що ці суспільства мало розрізняються.

З позиції правової онтології, закон у трактуванні Ш. Л. Монтеск'є є творіння людського розуму, оскільки він управляє всіма народами Землі. Таким чином, дослідникові філософсько-правової спадщини французького мислителя видається можливим виділити декілька різновидів природного закону.

Закони природи – це, у першу чергу, закони фізичні, які з незмінністю проявляються у відношенні до людини як істоти фізичної, а також і до тварин, рослин. Закони природи можна підрозділити на:

- 1) закон загальнофізичний, який неможливо порушити;
- 2) закон, що відноситься до істот, які відчують – тварини і людина;
- 3) закон, що відноситься тільки до розумних істот.

Закони, що відносяться до людини, сприймаються завдяки розуму. Вони діють залежно від міри їх чуттєвого сприйняття і/або усвідомлення та можуть бути порушені по невіданню або в силу пристрастей. З цієї причини у Ш. Л. Монтеск'є з'являються ще три види законів. Це закони, які встановлені:

- а) Богом «в заповідях релігії»;
- б) філософами у вигляді «законів моралі»;
- в) законодавцями у формі «політичних і цивільних», або позитивних законів.

З метою побудови вільної держави, запропонований Ш. Л. Монтеск'є, вкажемо читачеві на ту обставину, що його теорія є спробою поєднати традиційну філософію природного права і детерміністську філософію.

Особливо виділимо, що в контексті правової онтології вільна держава, за Ш. Л. Монтеск'є, теоретично повинна ґрунтуватися на принципах розподілу влади – взаємного стримування влади від свавілля, розподілу верховної влади між різними соціальними верствами суспільства.

Він розглядав свавілля і зло, що існували в історії держав, не як сутнісні характеристики держави, а як результат їх збочення правителями. Французький філософ, говорячи про принцип розподілу влади, вказав, яким способом контролювати правителів і

змусити їх виконувати загальнозначущі завдання, що випливають із справедливої сутності держави – це основна тема роздумів Ш. Л. Монтеск'є про державу і право.

Вкажемо читачеві на ту обставину, що Ш. Л. Монтеск'є є першим антропологом-правознавцем епохи Просвітництва.

Ідейне новаторство Ш. Л. Монтеск'є, як одного з просвітників, дозволило надалі створити антропологічний проект, який, будучи зверненням у майбутнє, припускав:

1) створення принципово нових дослідницьких концепцій, починаючи з концепції самої людини, що розглядається не лише в якості суб'єкта, але і об'єкта знання;

2) досягнення знання про людину не лише на основі рефлексії, але і на основі спостереження за її життям за певними параметрами її конкретного існування (включаючи правове і політичне буття);

3) визнання права на відмінність в якості одного з основних прав людини незалежно від того, під якими широтами вона народилась і живе;

4) зміна методології спостереження на користь включеного спостереження і аналізу соціуму на користь порівняльного вивчення різних систем життєдіяльності людини.

В епоху Просвітництва в працях Ш. Л. Монтеск'є вчення про форми правління отримало найповнішу розробку і систематизацію. Ш. Л. Монтеск'є використав свої прогресивні методи пізнання держави і права, що дозволило йому зробити новий крок у вирішенні цієї проблеми та істотно доповнити класичну, що йде від Аристотеля, класифікацію форм правління.

У вченні Ш. Л. Монтеск'є форми правління, перш за все, діляться не за кількістю осіб, яким вручена державна влада, а за характером політичних та інших відносин – між правителями і керованими, де значне місце приділяється правовому оформленню політичних відносин.

Підкреслимо, що з позиції правової гносеології, у Ш. Л. Монтеск'є вперше в історії політико-правових вчень простежується тісний зв'язок політичних і правових явищ у соціальному житті людей. Велике значення в концепції Ш. Л. Монтеск'є має його аналіз форм правління в їх співвідношенні з різними факторами суспільного розвитку, де тому або іншому суспільству може відповідати лише одна з будь-яких форм правління.

З позицій розглянутого гносеологічного підходу Ш. Л. Монтеск'є, шуканою істиною про право і закон є об'єктивне наукове знання про природу, властивості та характеристики правового закону, про передумови і умови його затвердження в якості діючого права.

Таким чином, можна стверджувати, що філософсько-правова концепція Ш. Л. Монтеск'є знаходиться в рамках лібертарно-юридичної гносеології.

Ш. Л. Монтеск'є говорить про правове регулювання у розподілі влади. Внаслідок цього право в його концепції набуває багато рис, які роблять його соціально цінним. Воно здатне охоплювати всі необхідні форми соціального життя, не залишаючи «порожнеч» у регулюванні, що дозволяє відокремити правомірне правління від свавілля влади.

Категорії природа і принцип – основоположення державного правління в концепції Ш. Л. Монтеск'є показують характер взаємозв'язку форми держави і соціально-психологічного стану суспільства, що відповідає їй. Вказані категорії визначають, в ціннісному відношенні, ті прийоми і методи управління, які характерні для посадовців держави.

Роль і значення теми для майбутньої професійної діяльності. Деонтологія, основа побудови громадянського суспільства, встановлення гармонії в ньому, усвідомлення людиною своїх обов'язків перед суспільством та державою.

Метою вивчення цієї теми є набуття знань про основні напрями філософсько-правового пошуку Ш. Л. Монтеск'є, особливості його світогляду у відношенні побудови державного устрою, деонтологічний аспект його філософсько-правових ідей.

Ключові поняття: мораль, антропологія в системі усвідомлення права, онтологія права, гносеологія права.

ТЕМА 5. 4 години. Деонтологічний аспект філософської спадщини І. Канта та деонтологічний аспект філософсько-правової теорії Г. В. Ф. Гегеля в контексті культури Нового часу та епохи Просвіти

І. Кант, з його вірою в людський розум, достоїнство особистості, моральний прогрес суспільства, опирається на традиції європейського Просвітництва і розвиває їх далі. Він не тільки родоначальник німецької класичної філософії, але й класик деонтологічної політичної та правової думки Нового часу. Деонтологічна політико-правова проблематика піднімалася у таких його працях, як «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1784 р.), «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?» (1784 р.), «Критика практичного розуму» (1788 р.), «До вічного миру» (1795 р.). Створене ним вчення про право і державу сам І. Кант вважав найбільш розробленою частиною своєї системи. Основою його теоретичної конструкції є ідеї про свободу особи та людську гідність. Ці ідеї І. Кант прагне об'єднати з розумінням того, що об'єктивною реальністю керує загальна закономірність (природна необхідність). І. Кант прагне узгодити обидва моменти: свободу і людську гідність, закономірність і необхідність. Питання про зв'язок свободи і необхідності у поведінці людини – одне з базових питань, вирішення якого складає основу етики І. Канта, яка творить, у свою чергу, морально-філософську базу кантівського вчення про право і державу.

Здатність людини до свободи дії на основі вищих безумовних принципів, або, у термінології І. Канта, «практичний розум» диктує норми моральної поведінки. Породжені розумом, норми містять приписи щодо вчинку, який виступає засобом для досягнення результату як цілі. Такий припис є імперативом, тобто правилом, «яке характеризується належністю, що виражає об'єктивний примус до вчинку, який означає, що, коли б розум повністю визначив волю, вчинок повинен був би неминуче бути вчинений за цим правилом». Імператив, що визначає тільки волю розумної істоти, незалежно чи буде вона достатня для результату, чи ні, – категоричний і, у той же час, виключно практичний закон.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель зробив колосальний внесок у розвиток деонтологічної політичної та правової думки. Його праця «Філософія права» – одна з найвідоміших у всій історії деонтологічної правової, політичної та соціальної думки. Вона виділяється в історичному ряді навіть таких класичних праць з деонтологічної політичної та правової філософії, як «Держава» і «Закони» Платона, «Політика» Арістотеля, «Про державу» і «Про закони» Цицерона, «Державець» М. Макіавеллі, «Левіафан» Т. Гобса, «Політичний трактат» Б. Спінози, «Про дух законів» Ш. Л. Монтеск'є, «Про суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо.

На всіх етапах творчості Г. В. Ф. Гегеля, починаючи від студентських років і завершуючи останньою працею «Англійський білль про реформу 1831 р.», в центрі його уваги були проблеми держави і права. «Філософія права» є синтезом філософських і деонтологічних політико-правових досліджень Г. В. Ф. Гегеля упродовж десятиліть.

«Філософія права», згідно з гегелівською концепцією, являє собою філософську науку про право, предметом дослідження якої є ідея права, тобто поняття права і його здійснення. Ідея – це єдність наявного буття і поняття. Вона не тільки їхня гармонія, але й повне їхнє взаємопроникнення. Ідея права – це свобода, й істинне її розуміння досягається тільки тоді, коли вона пізнається у її понятті і в наявному бутті цього поняття.

Наука про право є частиною філософії. Тому її мета – розвинути з поняття ідею. Головне завдання філософії права – наукове пізнання держави і права, а не вказівка на те, якими вони повинні бути. На відміну від позитивної юриспруденції, яка вивчає юридичні закони, тобто позитивне право, філософська наука про державу і право має своїм завданням пізнання базових ідей держави і права.

Роль і значення теми для майбутньої професійної діяльності. Німецька класична філософія розкриває сутність людини як мети удосконалення суспільства, а не засобу досягнення мети окремими особами чи суспільними групами.

Метою вивчення цієї теми є набуття знань про основні філософсько-правові концепції Німецької класичної філософії, їх суттєві риси, основні принципи: активність суб'єкта, історизм, розрізнення закономірності розвитку природи та культури, категоричний імператив І. Канта – незмінний закон та ідеал людської поведінки.

Ключові поняття: Правове буття, онтологічна основа права, правова антропологія, правова аксіологія, правовий суб'єкт, індивід, особистість, індивідуальність.

ТЕМА 6. 4 години. Онтологія філософсько-правової концепції Ф. М. Достоевського в контексті східнослов'янської культури

У своїй художній творчості Ф. М. Достоевський в черговий раз в історії світової філософсько-правової думки поставив низку вічних для людства проблем, осмислення яких дозволяє розкрити уявлення про універсальні цінності і основоположення, на яких повинна будуватися правова культура. Назвемо лише деякі з них. По-перше, яка природа добра і зла, по-друге, як уживаються в душі людини прагнення до саморуйнування і самовідновлення, по-третє, в чому сутність і призначення життя, по-четверте, як перетворити світ на підставі духовності і моральності. З усього вищесказаного витікає п'ята проблема, поставлена в творчості Ф. М. Достоевського: як з'єднати в нероздільній єдності справедливість, законність і правосуддя. Апелюючи до «Вічної Істини», Ф. М. Достоевський висловлює переконаність в тому, що люди можуть бути прекрасні і щасливі, не втративши можливості жити на землі.

Ф. М. Достоевський осмислює не лише духовний і моральний стан сучасного йому суспільства, він йде далі, вступає в область передбачень та передчуттів, які складають мету не безпосередніх, а віддалених шукань людства. Російський мислитель залишив нелегкі для виконання заповіді: не дати зруйнувати ту віру, ту релігію, з якої вийшли східнослов'янські духовно-моральні основоположення, як «увійти до боротьби» з «жахливими враженнями», «похмурими картинами», «викоренити їх і насадити нові» – «чисті, святі і прекрасні». За минулий час значущість цих завдань ніскільки не зменшилася.

Питання, підняті в творчості російського класика, – «про абсолютне право, про відношення права до вічних цінностей – до віри, Істини, справедливості» не можуть і не повинні залишатися на задвірках суспільної свідомості. Нині правознавці констатують неопрацьованість в правових актах аксіологічних і антропологічних підходів. Лише юриспруденція, розглянута крізь призму, по-перше, римських формул, по-друге, аксіологічних та антропологічних побудов, повинна набути нової творчої форми в національній правовій свідомості. Її виразником по праву слід вважати Ф. М. Достоевського.

Досвід російського класика в релігійно-філософському, соціально-психологічному, етико-естетичному осмисленні проблем буття – «Жадання правди і права», як сформулював Ф. М. Достоевський, – як і раніше, вимагає освоєння. Цей досвід може зіграти неоціниму роль в духовно-моральному формуванні і розвитку правової свідомості наших співвітчизників, якщо тільки вони не уподібняться біблійським іудеям, які гнали «пророків у своїй Вітчизні».

Роль і значення теми для майбутньої професійної діяльності. Східнослов'янська філософія залишилася і в XIX столітті філософією серця не зважаючи на вплив західноєвропейської філософії, що яскраво відображено у філософсько-правовій концепції Ф. М. Достоевського.

Метою вивчення цієї теми є набуття знань про основні напрями у східнослов'янській філософсько-правовій думці XIX століття, проблему свободи як вибору людиною самої себе.

Ключові поняття: Правове буття, онтологічна основа права, правова антропологія, правова аксіологія, правовий суб'єкт, індивід, особистість, індивідуальність.

Тема 7. 2 години. Історична, нормативістська, соціологічна, психологічна теорії права правова онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія

Одним із філософсько-правових напрямів XIX століття в Європі була історична школа права – специфічна складова основоположень юридичної теорії, що виникла в Німеччині з історичного напрямку в правовій науці.

Появі історичної школи права передували філософські ідеї Г. В. Лейбніца і Ш. Л. Монтеск'є, а в галузі юридичної науки – ідеї Геттингенської юридичної школи. Відзначимо також співзвуччя деяких положень історичної школи права з ідеями німецького романтизму Ф. В. Й. Шеллінга і німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегеля.

Історична школа права сформувалася в кінці XVIII – початку XIX століть. Її представниками були: Г. Гуго, К. Ф. Савіньї, Г. Пухта.

З позиції правової онтології, аксіології, антропології, гносеології, концепція Ф. К. Савіньї не є позитивістською, оскільки досліджуваний автор ніде не пише про побудову об'єктивної історичної картини права народів і виявлення на цій підставі їх правових звичаїв, для побудови правових норм. Навпаки, йдеться про те, що саме інтерес дослідника надає світовій історії того або іншого вигляду, але при цьому право завжди виступає як динамічний елемент в історії культури народів.

Проте, позитивістська гносеологія історичної школи права XIX століття формувалася не без участі Ф. К. Савіньї, у першу чергу, завдяки його прихильності до емпіричних досліджень і критики джерел правових пам'ятників Середньовіччя. З іншого боку, не можна забувати і про зв'язки Ф. К. Савіньї з позитивістською орієнтацією Л. Ранке, який стане вчителем цілої плеяди німецьких істориків.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що в контексті правової онтології, аксіології, антропології, гносеології саме історіософська позиція Ф. К. Савіньї виявляється історичною і логічною змичкою між історіософією німецького ідеалізму та позитивістським підходом до філософії права.

Чисте вчення про право Г. Кельзена є неопозитивістською теорією позитивного права. Він піддає критиці традиційне правознавство, що склалося в XIX – XX століттях і називає своє вчення чистим, оскільки воно вільне від всього, що не є, за його думкою, правом. Г. Кельзен стверджує, що правознавство необхідно звільнити від усіх чужих йому елементів, оскільки воно некритично розширилося за рахунок психології, соціології, етики і політичної теорії.

У своїй «чистій теорії права» Г. Кельзен прагне розглянути універсальні моменти позитивного права, виключивши з нього випадкові і такі історичні елементи як ідеали справедливості або соціальні умови.

Г. Кельзен визначає природу права за допомогою розмежування світу суцього і світу належного. На його думку, природа права відноситься виключно до світу належного. Якщо у світі суцього діє причинний зв'язок, то у світі права як належного цей зв'язок існує за принципом «ставлення». Це означає, «якщо А – причина, то повинно бути В – слідство». З цього витікає, що коли допущена несправедливість, то має бути дія – санкція як наслідок цієї несправедливості. Право на життя полягає лише в тому, що у разі вбивства людини проти вбивці буде застосована сила.

Г. Кельзен ставить питання про нормативну – обов'язкову силу права. Вихідним пунктом процедури створення позитивного права у нього виступає основна норма. Вона визначає основний чинник правотворчості. Таке можливе внаслідок того, що дія правової норми обумовлена не фактичними стосунками, а силою іншої, більш високої норми, яка визначена як основна норма. Правову норму як сферу належного можна виводити лише з іншого належного – більш високої норми. Г. Кельзен схильний вважати основну норму як «трансцендентально-логічну умову» тлумачення юридичного буття. Її не може встановити ніякий авторитет, вона може бути лише «запропонована», щоб право як складна нормативна система було можливим. Основна норма передбачає підпорядкування конституції і законодавцеві.

Соціологія права має свої історичні корені. Вона нерозривно пов'язана з розвитком соціологічної думки XIX – початку XX століть. Поступово в цей період історичного

розвитку теорія права втрачає свій цілісний характер. Вона диференціюється на «загальну теорію права», «філософію права» і «соціологію права».

Підкреслимо, що процес вказаного еволюційного розвитку в теорії права не можна уявляти спрощено. Звернемо увагу читача на те, що ряд важливих аспектів соціології права опосередковано, переважно на методологічному рівні, виявляються в працях засновників соціології О. Конта (1798–1857) і Г. Спенсера (1820–1903).

У рамках соціології проблеми права, політики і держави, із моменту її появи вивчалися в малому ступені. Але серед правознавців була визнана необхідність соціологічних досліджень для ефективного розвитку юридичної науки. Вказаній обставині сприяла практика конкретних соціологічних досліджень, що почалася, зокрема, у сфері кримінального права. Це дозволило, по-перше, звернутися до вивчення міжособистісних явищ правової дійсності, які раніше не охоплювалися проблематикою правознавства, по-друге, виконати ряд методологічних розробок конкретних соціологічних досліджень в праві. У зв'язку з методологічними розробками соціологічних явищ у галузі права в оновленому вигляді з'явилося поєднання емпіричного рівня досліджень із теорією середнього і вищого рівня соціологічного знання.

Вітчизняна філософсько-правова думка, а услід за нею і юриспруденція кінця XIX – початку XX століть підходили до права з точки зору загальнолюдських цінностей, що вироблені цивілізацією, на основі яких можливе створення ідеалу суспільного устрою. Особливе значення надавалося положенню про те, що людській природі спочатку властиві певні етичні принципи, споконвічні правові начала, що виконують в суспільстві регулюючу функцію. Тому право у філософсько-правовому контексті з'являлося як моральність.

У вітчизняній релігійній філософії кінця XIX – початку XX століть особлива увага приділялася конкретному людському життю. Одно із підтверджень цієї спрямованості – діяльність ліберальної течії у вітчизняній юриспруденції. Звернення до старої доктрини епохи Просвітництва було не випадкове, оскільки саме тут вирішувалося питання про співвідношення права і держави, давалося обґрунтування прав і свобод особистості. Лібералізм затверджує абсолютну і безумовну цінність життя, свободи і незалежності людини у відносинах із державою і суспільством і невід'ємні та гарантовані права людини, що впливають звідси.

Твердження Л. Й. Петражицького, що право є емоцією та існує виключно в психіці індивіда, не вписувалося ні в рамки уявлення про об'єктивне існування права, ні в його традиційне розуміння лише як позитивного – зведення законів, що діють в державі. На думку Л. Й. Петражицького, людина під впливом емоцій схильна приписувати будь-якому зовнішньому авторитету, собі та іншим людям різні права і обов'язки, проектуючи на них свої внутрішні переконання з приводу того, як слід чинити в тій або іншій ситуації. Тому, згідно із теорією Л. Й. Петражицького, для розуміння сутності права треба звернутися до психології. Традиційне ділення психіки на пізнання, почуття і волю Л. Й. Петражицький знайшов недостатнім і ввів поняття емоції як основного психічного акту, що впливає на поведінку, має подвійну активно-пасивну природу. «Внутрішній голос», совість забороняє або дозволяє нам певну поведінку. Ми відчуємо зв'язаність, необхідність поступити так, а не інакше. З цієї точки зору наші права суть закріплені за нами, такі, що належать нам, як наш актив, обов'язки інших осіб. На відміну від моральних обов'язків, правові обов'язки зв'язують волю людини. Тому з соціальної точки зору право, набагато важливіше за моральність.

Роль і значення теми для майбутньої професійної діяльності. Філософсько-правова думка другої половини XIX, початку XX століття розглядає пізнавальну діяльність у відношенні до правових явищ як соціально-опосередковане відношення людини до світу, яка має свою структуру та принципи. Сучасна пізнавальна діяльність у відношенні права методами відрізняється від Нового часу. Нині мораль, релігія та право розглядаються як форми колективної свідомості.

Метою вивчення цієї теми є набуття знань про суперечливість розуміння поняття «суспільство», основні сфери сучасного суспільного життя, складові сучасного духовного життя.

Ключові поняття: історичний процес, наукова типізація суспільства, детермінанти розвитку суспільства.

Підсумковий контроль – це перевірка рівня засвоєння знань, навичок, вмінь та інших компетентностей за певний період навчання (навчальний семестр, навчальний рік).

З навчальної дисципліни «філософія права» передбачено:

- для денної форми навчання – екзамен;

Критерії та засоби оцінювання успішності навчання

Критерії оцінювання успішності навчання

(Критерієм успішного проходження Здобувачем підсумкового оцінювання може бути досягнення ним мінімальних порогових рівнів оцінок за кожним запланованим результатом навчання навчальної дисципліни.

Мінімальний пороговий рівень оцінки визначається за допомогою якісних критеріїв і трансформується в мінімальну позитивну оцінку використовуваної числової (рейтингової) шкали.

Критерії оцінювання аудиторної, самостійної та індивідуальної роботи розробляються кафедрою індивідуально під конкретну навчальну дисципліну, з урахуванням загальних критеріїв, визначених Положенням про організацію освітнього процесу у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ)

Наприклад, критерії оцінювання аудиторної роботи Здобувачів

БАЛИ	ПОЯСНЕННЯ
5	Питання, винесені на розгляд, засвоєні у повному обсязі; на високому рівні сформовані необхідні практичні навички та вміння; всі навчальні завдання, передбачені планом заняття, виконані в повному обсязі. Під час заняття продемонстрована стабільна активність та ініціативність. Відповіді на теоретичні питання, розв'язання практичних завдань, висловлення власної думки стосовно дискусійних питань ґрунтується на глибокому знанні чинного законодавства, теорії та правозастосовної практики.
4	Питання, винесені на розгляд, засвоєні у повному обсязі; в основному сформовані необхідні практичні навички та вміння; всі передбачені планом заняття навчальні завдання виконані в повному обсязі з неістотними неточностями . Під час заняття продемонстрована ініціативність. Відповіді на питання, розв'язання практичних завдань, висловлення власної думки стосовно дискусійних питань переважно ґрунтується на знанні чинного законодавства, теорії та правозастосовної практики.
3	Питання, винесені на розгляд, у цілому засвоєні ; практичні навички та вміння мають поверхневий характер , потребують подальшого напрацювання та закріплення; навчальні завдання, передбачені планом заняття, виконані, деякі види завдань виконані з помилками .
2	Питання, винесені на розгляд, засвоєні частково, прогалини у знаннях не носять істотного характеру ; практичні навички та вміння сформовані недостатньо; більшість навчальних завдань виконано, деякі з виконаних завдань містять істотні помилки , які потребують подальшого усунення.
1	Курсант, студент, слухач не готовий до заняття, не знає більшої частини програмного матеріалу, з труднощами виконує завдання, невпевнено відтворює терміни і поняття, що розглядалися під час заняття, допускає змістовні помилки, не володіє відповідними вміннями і навичками, необхідними для розв'язання професійних завдань.

0	Відсутність на занятті
---	------------------------

Для навчальної дисципліни «філософія права» засобами діагностики знань (успішності навчання) виступають: *екзамени*;

ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Додаток 2

ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Додаток 2

Основні нормативні акти:

- 1.1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
- 1.2. Кримінальний кодекс України від 21 квітня 2004 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, №25-26, ст. 131 (з наступними змінами).
- 1.3. Цивільний процесуальний кодекс України 18 березня 2004 року № 1618-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, №40-41, 42, ст. 492 (з наступними змінами).
- 1.4. Наказ МВС України від 21 жовтня 2000 р. №579 "Про стан професійної підготовки та безпеки особового складу органів внутрішніх справ України та заходи щодо їх вдосконалення відповідно до завдань президента України з питань забезпечення належного громадського порядку та протидії злочинності в державі".
- 1.5. Наказ МВС України від 18 грудня 2000 р. №885 "Про заходи щодо вдосконалення організації підготовки фахівців у вищих навчальних закладах МВС України".

Підручники:

- 2.1. Александрова О.В. Філософія Середніх віків та доби Відродження: Підручник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. — 169 с.
- 2.2. Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Антонечко В. Г., Бакіров В. С., Балабанова Г. П. Філософський словник соціальних термінів / В.П. Андрущенко (заг.ред.). — 3. вид., доп. — К.; Х. : Видавництво "Р.И.Ф.", 2005. — 672с.
- 2.3. Андрущенко В.П., Волович В.І., Горлач М.І., Головченко Г.Т., Губерський Л.В. Філософія: Підруч. / М.І.Горлач (заг.ред.). — 2.вид., перероб. та доп. — Х. : Консум, 2000. — 672 с.
- 2.4. Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник для вищих навч. закл.. — 3. вид., випр. та доп. — К. : Генеза, 2006. — 656 с.
- 2.5. Антология мировой философии.- В 4-х т. — Т.1. — М., 1969. Т.2. — М., 1970. Т.3. — М., 1971.

Навчальні інші дидактичні та методичні матеріали:

- 2.6. Аристотель. Большая этика // Соч. в 4-х томах. — М., 1975. — т. 4.
- 2.7. Аристотель. Метафизика // Соч. в 4-х томах. — М., 1975. — т. 1.
- 2.8. Аристотель. Политика // Соч. в 4-х томах. — М., 1975. — т. 4.
- 2.9. Арутюнов В.Х., Свінцицький В.М. Філософія глобальних проблем сучасності: Навчально-метод. посібник для самост. вивчення дисципліни / Київський національний економічний ун-т — К. : КНЕУ, 2003. — 90 с.
- 2.10. Асмус В.Ф. Античная философия. — М.: Высшая школа, 1976. — 543 с.
- 2.11. Афанасенко В. С., Горлач М. І., Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Квіткін П. В. Соціальна філософія: підруч. для вищої шк.. — Х. : Прапор, 2007. — 687 с.
- 2.12. Афанасенко В.С., Волович В.І., Головченко Г.Т., Горлач М.І., Кремень В.Г. Філософія: Підруч. для вищої школи / В.Г.Кремень (заг.ред.), М.І.Горлач (заг.ред.). — 3.вид., перероб. та доп. — Х. : Прапор, 2004. — 735 с.
- 2.13. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени. — М.: Наука, 1982. — 223 с.

- 2.14. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): словник (категорії, поняття, терміни) / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — Вид. 2-е, доп. і переробл. — Л. : ПАІС, 2008. — 164 с.
- 2.15. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Словник / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. — 407с
- 2.16. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підручник: Для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. — 468с.
- 2.17. Бердяев Н.А. Самопознание. — М.: ДЭМ, 1990. — 335 с.
- 2.18. Бердяев Н.А. Философия свободы. — М.: Правда, 1989. — 346 с.
- 2.19. Бичко І. В., Бичко А. К., Горак Г. І., Добронравова І. С., Малахов В. А.. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вузів. — К. : Либідь, 1993. — 576 с.
- 2.20. Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г., Бойченко М. І., Бузький М. П.. Філософія: Підручник для студ. вищих закладів освіти. — 2. вид., стер. — К. : Либідь, 2002. — 408 с.
- 2.21. Білецький І.П., Кузь О.М., Чешко В.Ф. Філософія науки: Навч. посіб. / Харківський національний економічний ун-т. — Х. : ХНЕУ, 2005. — 128 с.
- 2.22. Білецький І.П. Філософія і методологія наукового пізнання: Конспект лекцій / Харківський держ. економічний ун-т. — Х. : ХДЕУ, 2001. — 104с.
- 2.23. Білодід Ю.М. Філософія. Український світоглядний акцент: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. — К. : Кондор, 2006.
- 2.24. Блинников Л.В. Великие философы. Словарь-справочник. — М.: Логос, 1999.
- 2.25. Бовуар Сімона. Друга стаття. В 2-х т. Т.І — К.: Основа, 1994. — 390 с. — Т.ІІ. - 1995 — 392 с.
- 2.26. Бойченко І.В., Бойченко М.І. Філософія: Навч. посібник для дистанц. навч. / Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини "Україна". Інститут дистанційного навчання. — К. : Університет "Україна", 2007. — 196 с.
- 2.27. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. — К. : Знання, 2000. — 724 с.
- 2.28. Бубер М. Проблема человека. // Философские науки. — 1992 — № 3.
- 2.29. Булатов М.О. Філософський словник. — К.: Стилос, 2009. — 575 с.
- 2.30. Вахтомин Н.К. Теория научного знания Иммануила Канта. — М.: Наука, 1986. — 207 с.
- 2.31. Вернадский В.И. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. — М.: "Современник", 1998. — 846 с.
- 2.32. Витгенштейн Л. Философские исследования // Философские работы. Ч.1. — М.: Гнозис, 1994. — С.75-319
- 2.33. Вільчинський Ю.М. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності: [лекції]. — К. : Поліграфкнига, 2009. — 360 с.
- 2.34. Волинка Г.І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.. — К. : Вища освіта, 2005.
- 2.35. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. — К.: Nota bene, 2000. — 458 с.
- 2.36. Гаєвський Б.А. Філософія політики. — К. : Вища школа, 2005. — 158с.
- 2.37. Гатальська С.М. Філософія культури: Підручник для студ. вищих навч. закл.. — К. : Либідь, 2005. — 328 с.
- 2.38. Гегель Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно? // Гегель Г. Работы разных лет. - В 2-х т. - Т.1. - с. 387-394.
- 2.39. Гегель Г.В.Ф. Философия духа. // Энциклопедия философских наук. — Т. 3. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.
- 2.40. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика // Работы разных лет. — В 2-х томах. — Т. 2. — М.: Мысль, 1977. — С. 7.

- 2.41. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. – М., Мысль, 1990. – 524 с.
- 2.42. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій. — К. : Вілбор, 1998. — 271 с.
- 2.43. Горський В. Філософія в українській культурі. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – 235 с.
- 2.44. Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія): Філософ. нариси. — К. : Центр практичної філософії, 2001. — 235 с.
- 2.45. Губерський Л.В., Надольний І.Ф., Андрущенко В.П., Розумний В.П., Бойченко І. В. Філософія: Навч. посіб. / І.Ф.Надольний (ред.). — 6-вид., виправ. і доп. — К. : Вікар, 2006. — 455с.
- 2.46. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рольф, 2001. – 416 с.
- 2.47. Гулыга А.В. Философские биографии: (Кант, Гегель, Шеллинг). — 2-изд., испр.и доп. — М. : Соратник, 1994. — 256с.
- 2.48. Гусев В.І. Вступ до метафізики. – К., 2004.
- 2.49. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу 17 – 18 ст.: Підручник. – К.: Либідь, 1998. – 369 с.
- 2.50. Гьосле Вітторіо.Практична філософія в сучасному світі / Анатолій Єрмоленко (пер.). — К. : Лібра, 2003. — 216 с.
- 2.51. Деятельность: теории, методология, проблемы. – М.: Политиздат, 1990. – 366 с.
- 2.52. Діденко В.Ф. Філософія: проблеми, категорії, теорії: Навч. посібник для ліцеїстів, гімназистів, студ. вузів. — К. : Педагогіка, 1996. — 190 с.
- 2.53. Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-е вид. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.
- 2.54. Е.А.Подольська Філософія. Підручник. – К., 2006.
- 2.55. Енгельс Ф. Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. // Маркс К., Енгельс Ф. Тв. – Т. 21. – К.: Політвидав УРСР, 1964. – С. 257 – 302.
- 2.56. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. // Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 21. – К.: Політвидав. – 1964. – С. 23 – 171.
- 2.57. Енгельс Ф. Роль праці в перетворенні мавпи в людину. // Маркс К., Енгельс Ф. – Тв. Т. 20. – К.: Політвидав УРСР, 1965. – С. 453 – 466.
- 2.58. Заїченко Г.А. Судьбы неопозитивизма и постпозитивизма. // Философские науки. – 1988 – № 2.
- 2.59. Заїченко Г.А., Сагатовський В.М., Кальний І.І., Даниленко В.І., Гнатенко П.І. Філософія: Підруч. для студ. вузів / Г.А.Заїченко (ред.). — К. : Вища шк., 1995.
- 2.60. Зарубіжна філософія XX століття: Читанка з історії філософії. – У 6 книгах. – К.: Довіра, 1993. – 235 с.
- 2.61. Зотов А.Ф. Феномен философии: о чем говорит плюрализм философских учений // Вопросы философии. – 1991.-№12.-с.14-21.
- 2.62. Иванов А.В., Миронов В.В. Университетские лекции по метафизике. – М.: Современные тетради, 2004.
- 2.63. История философии: Запад-Россия-Восток (книга вторая. Философия XV — XIX в.).- М.: Греко-латинский кабинет, 1996.
- 2.64. История философии: Запад-Россия-Восток (книга первая. Философия древности и средневековья). – М.: Греко-латинский кабинет, 1995.
- 2.65. История философии: Запад-Россия-Восток (книга третья. Философия XIX — XX в.).- М.: Греко-латинский кабинет, 1999.
- 2.66. История философии: Запад-Россия-Восток (книга четвертая. Философия XX в.). М.: Греко-латинский кабинет,1999.
- 2.67. Ільїн В.В., Кулагін Ю.І. Філософія: Підручник для вищ. навч. закл.:В 2 ч.. — К.: Альтерпрес, 2002.
- 2.68. Ільїн Володимир Васильович, Кулагін Юрій Ігорович.Філософія: Підручник для вищ. навч. закл.:В 2 ч.. — К. : Альтерпрес, 2002.

- 2.69. Історія філософії: Словник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Філософський факультет. Кафедра історії філософії / В.І.Ярошовець (заг.ред.). — К. : Знання України, 2005.
- 2.70. Камю А. Миф о Сизифе. Бунтующий человек.-Минск-2000.
- 2.71. Кант І. Критика чистого розуму. — К., 2000.
- 2.72. Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / В.Терлецький (пер.з нім.,вступ.ст.,комент.і прим.). — К. : ППС-2002, 2005. — 178с.
- 2.73. Кант І. Критика практичного розуму / І.Бурковський (пер.з нім.,примітки,післямова). — К. : Юніверс, 2004. — 239с.
- 2.74. Капітон В. П., Панфілов В. О. Філософія науки Нового Часу: монографія / Дніпропетровська держ. фінансова академія. — Д. : [ДДФА], 2008. — 248с.
- 2.75. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — К. : Видавничий центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2003. — 520 с.
- 2.76. Конев В.А. Философия культуры и парадигмы философского мышления // Филос. науки .- 1991.- №6.- С. 16-29.
- 2.77. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: Логос, Софія, Розум: Підручник [для студ. вищих навч. закл.]. — К. : Книга, 2007. — 432с.
- 2.78. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції: Підручник. — К.: Книга, 2005. — 525 с.
- 2.79. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. — 1992. — № 12.
- 2.80. Кузнецов В.Н. Французский материализм XVIII века. — М.: Мысль, 1981. — 303 с.
- 2.81. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: Навч. посібник. — К.: ВД "Стилос"; ПЦ "Фоліант", 2003. — 382 с.
- 2.82. Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия второй половины XVIII — начала XIX века. — М.:Выш. шк., 1989.
- 2.83. Левчук Л.Т. Психологія: історія, теорія, мистецька практика: Навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К. : Либідь, 2002. — 255с.
- 2.84. Левчук Л.Т., Панченко В.І., Шинкаренко О.В, Гриценко В. С., Єфименко В. В.Історія світової культури: Навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — 4.вид., стер. — К. : Либідь, 2003.
- 2.85. Лісовий В. Драгоманов і Донцов. // Філософська і соціологічна думка. — 1991 — № 9.
- 2.86. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. — М.: Прогресс, 1992. — 415 с.
- 2.87. Мамардашвили М.К. Формы и содержание мышления. — М.: Высшая школа, 1968. — 191 с.
- 2.88. Мамардашвили М.Н. О философии // Вопросы философии. — 1991.- №5.- 3-25.
- 2.89. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. // Маркс К., Енгельс Ф. 3 ранніх творів. — К.: Політвидав УРСР, 1973. — С. 481 — 597, С. 431 — 578.
- 2.90. Маркс К. Тези про Фейєрбаха. // Маркс К., Енгельс Ф. Тв. — Т. 3. — К.: Політвидав УРСР. — 1959. — С. 1 — 4.
- 2.91. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Тв., Т. 3. — К.: Політвидав УРСР, 1959. — С. 1 — 77.
- 2.92. Молчанов Ю.Б. Теория относительности и субстанциональная концепция пространства и времени // Вопросы философии. — 1973 — № 1.
- 2.93. Мотрошилова Н.В. Новаторская философия Иммануила Канта. // Рождение и развитие философских идей. — М.: Политиздат, 1991. — С. 303 — 460.
- 2.94. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей.- М., 1991.- С. 17-92.
- 2.95. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. - К., 1995.

- 2.96. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Прелюдия к философии будущего: прелюдия к философии будущего: пер. с нем. — СПб. : Азбука-классика, 2007. — 238с.
- 2.97. Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. / С. Макаренков (ред.кол.) — М. : РИПОЛ КЛАССИК, 1998. — 832с.
- 2.98. Осічнюк Ю.В., Зубов В.С., Молчанов І.М., Сластенко Є.Ф., Сєрова Л.В. Філософія: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Національна академія управління / Ю.В. Осічнюк (ред.). — К. : Атіка, 2003.
- 2.99. Петрушенко В. Л. Тлумачний словник основних філософських термінів. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2009. — 264 с.
- 2.100. Платон Діалоги // Всесвіт.-1992.-№ 8.-С.84-132.
- 2.101. Платон. Государство // Соч. в 3-х томах. — М., 1968. — т. I.
- 2.102. Платон. Законы // Там же. — т. 3.
- 2.103. Платон. Тимей // Там же. — т. 3.
- 2.104. Платон. Тээтет // Там же. — т. 2.
- 2.105. Поліщук Н.П., Лісовий В.С. Англо-український філософський словник / Міжнародний фонд "Відродження". — К. : Либідь, 1996. — 272 с.
- 2.106. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: підручник. — вид. 2-ге, виправ., доп. — К. : Академвидав, 2008. — 592 с.
- 2.107. Рассел Бертран. Історія західної філософії / Юрій Лісняк (пер.), Петро Таращук (пер.). — К. : Основи, 1995. — 759с.
- 2.108. Реале Джованни, Антисери Дарио. Западная философия от истоков до наших дней / С. Мальцева (пер.). — СПб. : Петрополис, 1997.
- 2.109. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Пер. с англ. В.И.Кузнецова; Под ред. С.Б.Крымского. — М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2003. — 800 с.
- 2.110. Современная западная философия. Словарь. — М., 1991.
- 2.111. Суліма Є.М., Шепелєв М.А., Кривошеїн В.В., Полянська В.Ю. Політична філософія: Підруч. / Є.М.Суліма (ред.). — К. : Знання, 2006. — 799 с.
Т. 1: Античность. — СПб. : Петрополис — 320с.
Т. 2: Средневековье (От Библейского послания до Макиавелли). — СПб.: Петрополис, 1995 — 354с.
Т. 3: Новое время (от Леонардо до Канта). — СПб. : Петрополис, 1996 — 736с.
Т. 4: От романтизма до наших дней. — СПб. : Петрополис — 880с.
- 2.112. Табачковський В.Г., Булатов М.О., Хамітов Н.В., Андрос Є., Дондюк А.. Філософія: світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. — К. : Либідь, 2003. — 432 с.
- 2.113. Философский энциклопедический словарь / Е.Ф. Губский (ред.-сост.). — М. : ИНФРА-М, 2007. — 575с.
- 2.114. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / НАН України; Академія педагогічних наук України ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Л.В. Губерський (ред.), В.П. Андрущенко (авт.-упоряд.). — К. : Знання України, 2002. — 669 с.
- 2.115. Філософія політики: Підручник / НАН України ; АПН України ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Л.В. Губерський (кер.ред.кол.), В.П. Андрущенко (кер.авт.-упоряд.). — К. : Знання України, 2003. — 399 с.
- 2.116. Філософія права: Навч. пос. / О.Г. Данільян (ред.). — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 272с.
- 2.117. Філософія. Світ людини: Курс лекцій / Інститут філософії НАН України; Антропологічне відділення Українського філософського фонду. — К. : Стилос, 1999. — 310 с.
- 2.118. Філософія. Хрестоматія: навч. посіб. / Л.Г.Дротянко (уклад.). — К. : Видавництво Національного авіаційного університету "НАУ-друк", 2009. — 244с.

- 2.119. Філософія: нове покоління / Національний ун-т "Києво-Могилянська академія" / М.Л. Ткачук (відп.ред.) Б.Шуба (упоряд.). — К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. — 135 с.
- 2.120. Філософський енциклопедичний словник / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди / В.І. Шинкарук (голова редкол.). — К. : Абрис, 2002. — 742с.
- 2.121. Хамітов Н.В., Крилова С.А. Філософський словник. Людина і світ. — К. : КНТ, 2007. — 264с. — Бібліогр.: с. 256-259.
- Ч. 1: Історія розвитку філософської думки. — К. : Альтерпрес, 2002 – 464 с.
- Ч. 2: Актуальні проблеми сучасності. — К. : Альтерпрес, 2002 — 480 с.
- 2.122. Черній А.М., Тимошенко З.І. Філософія: Твої кроки до Мудрості: Авторизований конспект-практикум / Європейський ун-т. — К. : Видвництво Європейського ун-ту, 2001. — 200 с.
- 2.123. Чижевський Дмитро. Філософські твори: У 4 т. / Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці ; Українська Вільна Академія Наук (США) / Василь С. Лісовий (заг.ред.) — К.: Смолоскип, 2005.
- 2.124. Щерба С.П., Щедрін В.К., Заглада О.А. Філософія: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Міжрегіональна академія управління персоналом / С.П. Щерба (ред.). — К. : МАУП, 2004. — 216 с.
- 2.125. Яшук Т.І. Філософія історії. Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. — К. : Либідь, 2004. — 536 с.